

УДК 811.161.2' 282.2

НАЗВИ ХУСТКИ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Березовська Г. Г., викладач

Уманський державний педагогічний університет

У статті проаналізовано особливості номінації хустки у говірках Східного Поділля.

Ключові слова: Східне Поділля, номінація, ЛСГ, хустка, платок.

Березовская А. Г. НАЗВАНИЯ ПЛАТКА В ВОСТОЧНОПОДОЛЬСКИХ ГОВОРАХ / Уманский государственный педагогический университет, Украина

В статье рассмотрено мотивы номинации платка в говорах Восточного Подолья.

Ключевые слова: Восточное Подолье, номинация, ЛСГ, хустка, платок.

Berezovska A. G. THE CHIEF NOMINATION IN THE EAST PODOL DIALECTS / Uman State Pedagogical University, Ukraine

In the article the motives of chief nomination are analyzed (on the materials of the East Podol dialects).

Key words: East Podol, nomination, chief, LSG.

Визначення тенденцій просторового розміщення лексики і компонентів її семантичної структури залишається актуальним для сучасної діалектної лексикології. Лексика Поділля, незважаючи на стрімкий розвиток діалектології в останні десятиріччя, є найменш дослідженою з-поміж усіх діалектних зон. Лексеми різних тематичних груп описані в наукових студіях І. О. Варченка [1], О. С. Мельничука [2], А. Д. Очеретного [3; 4], Т. Г. Шевченка [5], зафіксовані у словниках подільських говірок М. Т. Доленка [6] та Д. М. Брилінського [7].

Системний опис окремих тематичних груп лексики подільського говору представлений у дисертаційних роботах, присвячених волинсько-подільському (Н. Шеремета [8]) та подільсько-середньонадніпрянському

(Г. Мартинова [9], Т. Тищенко [10]) суміжжям. Відсутність системного опису лексичного матеріалу з говірок Східного Поділля визначає актуальність нашого дослідження, об'єктом якого є лексика на позначення хустки, платового вбрання для голови.

Головні убори – це специфічний компонент одягу, який у костюмному комплексі служить композиційним завершенням [11, с. 271]. Назви головних уборів ставали предметом вивчення багатьох мовознавців. Розвиток їх семантики та функціонування на матеріалі пам'яток української мови простежила Г. Войтів [11]. Назви головних уборів привертали увагу дослідників різних діалектних зон, які вивчали назви одягу, зокрема середньополіського діалекту (Г. Гримашевич [12]), східностепових говірок Донеччини Н. Клименко [13]), говірок середньонаддніпрянсько-степового суміжжя (Т. Щербина [14]), угорських говорів Закарпаття (М. Дерка [15]), говірок Чернігівщини (О. Неділько [16]), українських говорів Карпат (Н. Пашкова [17]). Крім того, фіксацію назв головних уборів знаходимо у лексикографічних працях (див. джерела).

Для дослідження ми обрали 20 говірок сходу Вінниччини, крайніх західних районів Черкаської та північних говірок Одеської області, таким чином намагаючись наблизитися до повного кадастру назв жіночого вбрання для голови в українській мові.

Хустки / платки здавна виконували кілька функцій: 1) захисну (*тра заўйа^дзати¹ голову / шчоб не^ннапи^ек^ло* (Юрк.); 2) розрізнення соціального статусу власника (*ну йак ви^хходила¹ зам^іж / сваи^лки покри^лвали¹ голову / от / те^лпер і т^реба хо^ддити з^с пок^рритою голо^лвою* (Дмитр.); *хто ба^ггач:ий / маў тир^лнов і хустки / та^к і з ве^лликоюї ру^лки / кв^іч:аст^і / з^с т^роками* (Осич.)).

На досліджуваній нами території на позначення жіночого головного убору у формі квадрата вживаються лексеми *хустка*, рідше *платок*. Обидві назви зафіксовані у СУМ, хоча платок і похідні від нього ремарковані як

розмовні чи діалектні слова (СУМ, VI, 567 – 568). У говірках мовці семантичної різниці між номенами *хустка* і *платок* не відзначають.

Щодоалі на захід досліджуваного ареалу мовці перевагу надають лексемі *хустка* та деривату *хустина*. Слово *хустка*, на відміну від багатьох номенів мікрогрупи на позначення головних уборів, з часу його появи у системі української мови зберегло незмінним основне значення ‘головний убір’ та функціонально додаткове значення ‘атрибут весільного обряду’ [11, с. 287]. Лексема *хустка* та її деривати із семою ‘жіночий головний убір’ виявляє паралелі в говірках усіх східнослов’янських мов: східнополіських *хуста* ‘хустка’, ‘маленька хустина’ (Матейко, 126), *хустка* ‘шматок тканини або в’язаний, трикотажний виріб, переважно квадратний, який пов’язують на голову, шию, напинають на плечі’ (Гримашевич, 65), ‘велика хустка’ (Лисенко, 226), закарпатських ‘хустка’, *фустка* ‘жіноча хустка’ (Дзендзелівський, I, к. 56), бойківських *хустка* ‘хустка’, ‘кусок домашнього полотна’ (Онишкевич, II, 348), чернігівських ‘хустина’ (Неділько, 209), волинських *хусця* ‘хустка’ (Корзонюк, 251), наддністрянських *хустка* ‘вовняна хустка на голову’ (Горбач, 256), карпатських *хуста*, *фуста* ‘хустка’, ‘носова хустинка’ (Бернштейн, II, к.106), *хустка* ‘загальна назви хустки’ (Соколовская, 316 – 317), у говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя *хустка* ‘хустка’ (Щербина, 95), російських *хуста* ‘хустка, серветка’ (Расторгуев, 279), білоруських *хустина* ‘хустка’ (Народная, 161).

Лексема *платок* є похідним утворенням від загальнослов’янського плат ‘клапоть, шматок обірваної тканини’ (Фасмер, III, 274), що набуває значення ‘головний убір’ з другої половини XVI ст. [11, с. 287], а демінутив *платок* входить в активний обіг з XVIII ст. У досліджуваних нами говірках лексема *платок* відома зі значеннями ‘головний убір’ та ‘обрядовий атрибут’. Наявність другого компонента в семантиці слова *платок* викликає появу нового метонімічного значення ‘сватання’ у формі множини *платки*: *с’о’годн’а у них платки / мен’ша зам’іж ўже їде* (Сок.).

Диференційна ознака (далі – ДО) ‘розмір’ спричинила появу в говірках словосполучень, що являють собою поєднання загальної назви реалії та її ознаки, чи описових форм: *ви^елика хустка, ви^еликий пла^тток, пла^тток з ви^еликої руки, си^редн’а хустка, си^редн’ий пла^тток, ма^лла хустка, ма^ллий пла^тток, з ма^ллої руки пла^тток, та^кий на шийі нос’ат, та^кий можна на^зад за^йд’зати, т’іки / шоб помоло^ддиц’ки за^йд’затис’.*

ДО ‘розмір’ та ‘якість матеріалу’ вплинули на появу мікропарадигми, утвореної протиставленням сем ‘велика тепла жіноча хустка’ : ‘невелика жіноча хустка з тонкої тканини’. Лексична реалізація названих сем-опозитів породжує такі протиставлення: *хустка : хустинка; хустка-опи^налка : хустинка; ширс’и^ц’ана : проста, сукон’а, пухова, тир’нова : проста, с’и^ц:’ова, ш’тапил’на, пухова, кашим’ірова, тир’нова : проста, л’д’ничка, ш’тапил’на, газ’ік.*

В основу номінації великої теплої жіночої хустки у говірках Східного Поділля покладено: 1) спосіб виготовлення: *фаб^рична, п’лет’ана*; 2) матеріал виготовлення: *пухова, тир’нова, сукон’а, кашим’ірова, ширс’и^ц’ана*; 3) спосіб носіння: *хустка з’верху, хустка / шоб наки^ддати, хустка-опи^налка* (Под.); 4) колір і малюнок тканини: *б’іла хустка, чорна ~, чир’вона ~, ко^ришн’ова ~, ла^бата ~, ту^рец’ка ~, кв’іч’аста ~*; 5) товщина матеріалу виготовлення: *то^ус’тий пла^тток, то^ус’та хустка, з’руба хустка*; 6) розмір реалії: *ви^елика хустка, ви^еликий пла^тток, пла^тток з ви^еликої руки, хустка номер два^нац’ат’, ~ дес’ат* (Юрк.); 7) наявність оздоблення: *хустка з китиц’ами, ~ тро^ками*. У говірці села Соколівка Жашківського району на позначення великої теплої хустки вживається лексема *о^ханка*: *ви^елика ра^ба сукон’а хустка з к’руче^нними китиц’ами / зі^мойу наки^ддали на п’леч’і, б’рали на руки ди^тину і об’мотували нейу ди^тину / і лехко на руки / бо хустка на пли^чах*. Очевидно, ця лексема є віддієслівним утворенням від охоплювати (дитину).

Мотивами номінації невеликої жіночої хустки в досліджуваних говірках є: 1) матеріал виготовлення: *л’д’ничка, най^длонка* (Осич.), *с’и^ц:’ова*

хустка, ш'тапил'на, газ'ік (Осич.); 2) товщина матеріалу: *тонка хустка, тонен'ка ~, проз'рачна ~, пла'ток; матр'ошка* (Сок.); 3) розмір: з *се^мредн'ойі руки, се^мредн'їй пла'ток, се^мредн'а хустка, малій пла'ток, хустка номер вос'ім, ~ ш'іс'ц'* (Юрк.); 4) наявність оздоблення: з *торочками хустка / пла'ток*; 5) колір і розмір малюнка: *квіч'аста, др'ібнен'кими цв'іточками, турецька, кох'вейна ~, кремова ~, чир'вона ~, біла ~*.

Мотивацію окремих номенів установити не вдалося, зокрема лексеми *стол'етка – хустка раз'м'ером приблизно о'дин на о'дин / мал'і / др'ібн'і кл'єточки / чорн'і з білим / а по кра'йам широк'і / з неї йшли мален'кі тороч'ки* (Сок.). Деякі назви інформатори пояснюють трохи відмінніше, як у сусідніх говірках середньонаддніпряньсько-степового суміжжя: *матр'ошка / неви'єлика шир'ц'ана хустинка / кл'єточками разноц'ветними / дес'ат' на дес'ат' / закутац':а можна т'іки напи'єред / остави'вши мален'кі к'інчики / ж'інка по'хожа на матр'ошку* (Сок.). Вторинне найменування від назви іграшки викликає легку іронію.

ДО 'розмір хустки' вплинула на номінацію процесу зав'язування хустки: *тир'новойу мона за'ййазатис'а т'іки однім к'інц'ом напи'єред / а'бо скласти уч'етви'єро / ну а'бо на'кинути на плеч'і* (Том.). Як правило, у досліджуваних нами говірках процес зав'язування хустки позначається словосполученням, до складу якого входять лексеми на позначення дії *за'ййазуватис'а, закутуватис'а*. Однаково активно функціонують у говірках сполуки *за'ййазатис'а під бор'оду і закутатис'а під бор'оду* (на позначення дії, виконаної за допомогою хустки середніх розмірів), *за'ййазатис'а по'мол'одиц'ки, закутатис'а по'мол'одиц'ки* 'зав'язати кінцями назад хустку малого чи середнього розмірів'. Крім того, у досліджуваних говірках ми виявили на позначення процесу зав'язування хустки лексеми *ви'ййазатис'а, викутатис'а*, які вказують на старанність виконавця дії: *та'ка ўже д'іўка / йак ви'ййажиц':а хустко'йу / шо й ну* (Юрк.).

Семи ‘легка жіноча хустка трикутної форми’, ‘мереживна хустка трикутної форми’ та ‘тепла вовняна трикутна хустка’ в досліджуваних говірках реалізуються лексемою *ко́синка* та словосполученням, де атрибутивом є лексема, що вказує на матеріал, із якого виготовлена реалія (*пу́хова ко́синка, паву́т’інка*). На думку етимологів, лексема *косинка* є запозиченням з російської мови, де діалектне *косыня* позначає ‘косинка’ (ЕСУМ, III, 50). Крім того, у говірках вживають назви *прос’та ко́синка* та *паву́т’інка*. Демінутив утворений шляхом перенесення за зовнішньою подібністю до павутини.

Окрему мікрогрупу в досліджуваних говірках утворюють назви на позначення оздоби хустки.

ДО ‘спосіб виготовлення прикраси’ зумовила виникнення опозиції ‘суцільний ряд ниток, що вільно звисають на краях хустки’ : ‘в’язана візерунчаста тасьма з суцільним рядом ниток, шнурків, що вільно звисають на краях хустки’. У частині говірок семи-опозити виражені однотипно: *то́роки, тороч’ки, ’китиц’і, ’китички*. Лише на словотвірному рівні в усіх досліджуваних говірках протиставлення ‘суцільний ряд ниток, що вільно звисають на краях хустки великої’ та ‘~ середньої’: *то́роки : то́рочки, ’китиц’і : ’китички*. Лексема *то́роки* та її демінутив мотивовані дієсловом, що вказує на спосіб виготовлення реалії: *то́роки* ← *торочити* ‘витягувати нитки з країв тканини’ (СУМ, X, 208).

Отже, досліджувана мікрогрупа лексики на позначення хусток у східноподільських говірках становить складну цілість, де репрезентанти пов’язані тісними словотвірними й семантичними зв’язками. Основні диференційні ознаки, за якими протиставляються назви жіночого головного убору у формі квадрата, – ‘матеріал виготовлення’, ‘спосіб виготовлення’, ‘розмір реалії’. У говірках частина назв – моноксеми, аналітичні назви представлені атрибутивними словосполученнями, прозоро мотивовані.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

1. Юрківка 2. Дмитрушки 3. Колодисте. 4. Томашівка Уманського р-ну. 5. Христинівка 6. В. Севаст'янівка Христинівського р-ну. 7. Цибулів. 8. Шабастівка Монастирищенського р-ну. 9. Подібна Маньківського р-ну. 10. Соколівка Жашківського р-ну Черкаської області. 11. Велика Мочулка Теплицького Вінницької. 12. Цвіліхівка. 13. Пологи Теплицького Вінницької. 14. Карбівка Гайсинського. 15. Кібліч Гайсинського. 16. Серединка. 17. Тернівка. 18. Джулинка Бершадського Вінницької області. 19. Осички. 20. Кам'яне Савранського Одеської області.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Бернштейн – Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М. и др. Карпатский диалектологический атлас. – М., 1967. – 271 с.

Горбач – Горбач О. Зібрані статті. 5. Діалектологія. – Мюнхен, 1993. – 661 с.

Гримашевич – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

Дзендзелівський – Дзендзелівський Й. О. Лексичний атлас народних говорів Закарпатської області УРСР : Лексика. – Ужгород, 1958.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наукова думка, 1982 – 2003. –Т. 1 – 4.

Корзонюк – Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62 – 267.

Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 254 с.

Матейко – Матейко К. Український народний одяг. Етнографічний словник. – К., 1996. – 195 с.

Народная – Народная лексика Гомельщины ў фальклору і мастацкай літэратуры. Слоўнік / Пад рэд. У. В. Анічэнкі. – Мінск, 1983. – 174 с.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. – К., 1984.

Расторгуев – Расторгуев П. А. Словарь народных говоров Западной Брянщины. Материалы для истории словарного состава говоров. – Минск, 1973. – 295 с.

Соколовская – Соколовская А. С. Полесские названия одежды и обуви // Лексика Полесья. – М., 1968. – С. 281 – 320.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варченко І. О. До вивчення говіркових і топонімічних даних Східного Поділля // Діалектологічний бюлетень. – Вип. ІХ. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 31 – 34.
2. Мельничук О. С. Південноподільська говірка села Писарівка // Діалектологічний бюлетень. – Вип. ІІІ. – К. : Вид-во АН УРСР, 1951. – С. 44 – 69.
3. Очеретний А. Д. До питання про діалектний словник говірок західної Черкащини // Наук. записки. Вісник Київськ. пед. ін-ту : Тези доповідей. – К. : Вид-во КДУ, 1960. – С. 51 – 53.
4. Очеретний А. Д. Лексичні контакти східного і західного діалектних ареалів української мови // XIV республіканська діалектна нарада. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 54 – 56.
5. Шевченко Т. Г. До питання взаємодії перехідних говірок на подільсько-степовому мовному порубіжжі // XIV республіканська діалектна нарада. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 20 – 22.
6. Доленко М. Т. Словник діалектної лексики Вінниччини // XII Респ. діал. нарада : Тези. – К. : Наукова думка, 1965. – С. 158 – 162.
7. Брилінський Д. М. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991. 116 с.

8. Шеремета Н. П. Південноволинсько-подільське діалектне порубіжжя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 19 с.
9. Мартинова Г. І. Подільсько-середньонадніпряньська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1993. – 18 с.
10. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонадніпряньське суміжжя у світлі ізоглас: Дис. ... канд. філол. наук: У 2 т. – К., 2003. – Т.1. – 194 с.
11. Войтів Г. Назви головних уборів у пам'ятках української мови (історія, семантика, функціонування) // Записки НТШ. – Т. ССXLVI. Праці філологічної секції. – Львів, 2003. – С. 272 – 299.
12. Гримашевич Г. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 19 с.
13. Клименко Н. Б. Назви одягу в східностепових говірках Донеччини : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
14. Щербина Т. В. Середньонадніпряньсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглас : Дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2003. – 341 с.
15. Дерка М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 2002. – 19 с.
16. Неділько О. Д. Назви одягу і взуття в говірках Чернігівщини // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : Тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 209 – 210.
17. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1999. – 227.